

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Исраилова Д.А.

КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНДАГЫ АНТОНИМИЯ КУБУЛУШУ

Исраилова Д.А.

АНТОНИМИЯ В КЫРГЫЗСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

D.A. Israilova

ANTONYMS KYRGYZ PROVERBS

УДК: 82-1 / -7 (575.2) (04)

Бул макалада кыргыз макалдарындагы антоним сөздөрдүн түрлөрү, колдонулуш чөйрөсү жөнүндө сөз болот

В данной статье будут описаны виды антонимов и их использование в кыргызских пословицах

This article will describe the types of antonyms and their use in the Kyrgyz proverbs.

Кептик кубулуштун эң өнүккөн түрү антонимия кубулушу болуп саналат. Көпчүлүк кыргыз макалдарынын стилдик жактан жиктелиши, биринчи кезекте, антонимия кубулушу менен тыгыз байланышкан:

1. Акылдууга айткан сөз – колго конгон кушка тең,
акылсызга айткан сөз – учуп кеткен желге тең.
2. Жамандын жакшысы болгончо,
жакшынын жаманы бол.
3. Жыгачты кессең узун кес,
кыскарышы оңой иш.
Темирди кессең кыска кес,
узарышы оңой иш.
4. Билем деген миң сөз.
билбейм деген бир сөз.
5. Жакшы болуу аста-аста,
жаман болуу бир паста ж.б.

Көрүнүп тургандай, ар бир макалда антонимдер катышып турат. Алар – макал текстиндеги ойду чагылдыруу максатында колдонулган тилдик кубулуштардын бири. Келтирилген мисалдарда антонимдер ар түрдүү стилдик функцияларды аткарып турат, ушуга байланыштуу лексикалык категориялардын ичинде өзгөчө орунда да турат. Макалдарда туюндурулуп жаткан ойдун негизин ээлеп, тең катар коюлуп салыштыруучулук, жалпылоочулук милдеттерди аткарат да, ошол эле учурда таанытуучулук, тарбиялоочулук, өстүрүп-өнүктүрүүчүлүк, эстетикалык ырахат берүүчүлүк маанайды тартуулоодо негизги милдетте турат.

Турмуштагы бардык нерселер, кубулуштар, көрүнүштөр кайсы бир белгилери: сыпаты, сапаты, саны, көлөмү, жыты, даамы, кыймыл-аракети ж.б. боюнча окшош да, айырмалуу да, ал тургай карама-каршы болору да белгилүү. Алар аң-сезимде өз ара

ажырымдалып тил аркылуу билдирилет. Карама-каршылыктын тилде чагылышы антоним түшүнүгү менен шартталган. Бирок тилдеги антонимдерди бир кылка кабыл алууга, түшүнүүгө болбойт. Анткени карама-каршы маанилердин берилиши ар түрдүү деңгээлде жүзөгө ашырылат. Биринде карама-каршы маани ачык, так, даана туюндурулат: **күн-түн, бар-жок, узун-кыска, жакшы-жаман, өйдө-төмөн, ысык-суук** ж.б. Мындай антонимдер кыргыз тили илиминде **толук** маанилүү же **нагыз** антонимдер деп эки аталышта аталып жүрөт. Толук маанилүү антонимдер семантикалык мааниси жагынан бири экинчисине толук карама-каршы келет. Буларды өз ара салыштырууда же карама-каршы экендигин аныктоодо эч кандай контекст талап кылынбайт, б.а., турмуштук карама-каршылыктар сыяктуу эле алардын антонимдик мааниси өзүнөн-өзү эле билинип турат. Экинчилери толук маанилүү эмес же мааниси жакын антонимдер б.с. Белгилүү бир контекстте же контексттен сырткары турганда деле карама-каршы мааниде колдонулган сөздөр мааниси жакын антонимдерге кирет. Эгерде толук маанилүү антонимдердин түгөйлөрү бири-бирин толук танса, мааниси жакын антонимдердин түгөйлөрү бири экинчисин толук таба албайт. Тануу философиялык категория катары тилдик факторлорго таасир этүү менен анын аттары антонимдик катышты алып келет. Танууну тануу философиялык кубулуш катары заттын же кубулуштун өз абалын таанып, бир формадан экинчи бир формага, бир мазмундан экинчи бир мазмунга өтүүсү менен белгилүү. Мындай антонимдерди баамдаш үчүн логика-философиялык көз менен кароого туура келет. Булар нагыз антонимдер менен контексттик антонимдердин ортосундагы өзүнчө бир топту түзүп турат: **чырпык-чынар, кой-карышкыр, мышык-чычкан, бир-миң, ый-ыр** ж.б. Үчүнчү типтеги антонимдер – **контексттик антонимдер**. Өз алдынча турганда карама-каршы мааниге ээ эмес, белгилүү бир сүйлөмдүн, сөз айкашынын, контексттин чегинде гана антоним боло алган сөздөрдү **контексттик антонимдер** дейбиз. Алар толук жана жакын маанилүү антонимдерге караганда көркөм стилде, коомдук-публицистикалык чыгарма-

ларда кеңири колдонулат да, окуянын, кубулуштун, көрүнүштүн жана башка ар кыл кырдаалдын эффективдүү салыштырып, контрастташтырып берүүдө маанилүү роль ойнойт. Антонимдердин мындай маанисин, карама-каршылыгынын чегин ошол антоним катышкан чөйрөдө гана аныктоого болот. Белгилүү болгондой, карама-каршы маанилери ачык билдирилген нагыз антонимдер менен, карама-каршы маанилери жакын (толук эмес антонимдер) антонимдердин грамматикалык формалары бирдей болуп бир сөз түркүмүнүн ичинде каралат. Ал эми контексттик антонимдер болсо, бир сөз түркүмүнөн да, ар башка сөз түркүмүнөн да, грамматикалык ар кыл формаларда да колдонула берет:

1. *Көз – коркок, кол – баатыр.* 2. *Ээ Жарбаң, сени жалындаган өрт десем, арсыз көөдөң, чалчык экенсиң (Т.С.).* 3. *Бөкөй таежесинин көңүлү чак болгону менен, көбүнесе жылдызы жерге түшүп томсоруп жүргөнү жүргөн (Ч.А.).* Мисалдардагы **көз – кол; өрт десем – көөдөң, чалчык; көңүлү чак – жылдызы жерге түшүшүп** тилдик каражаттары контексттик антонимдер болуп саналат. Көз – кол, өрт – көөдөң, чалчык контексттик антонимдери бир сөз түркүмүндө каралып, бирдей грамматикалык формаларда турса, көңүлү чак – жылдызы жерге түшүшүп контексттик антонимдери ар башка сөз түркүмүндө жана ар башка грамматикалык формаларда уюшулду. Ошондуктан карама-каршы маанилердин ар түрдүү сөз түркүмдөрдө берилишин, ар кыл грамматикалык формаларда жаралыш себептерин, синтаксистик – семантикалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүү зарылчылыктары туулат. Кыргыз тили илиминде нагыз антонимдерден сырткары толук эмес антонимдер менен контексттик антонимдердин чеги даана ажырымдала элек. Ушуга байланыштуу толук эмес антонимдер контексттик антонимдердин тобунда эле каралып жүрөт. Кыргыз тилинин материалдарынын негизинде антонимдердин аталган үч түрү тең семантикалык – стилистикалык багытта изилдөөнүн толук объектисине айлана элек. Алардын текст ичинде колдонулуш функциясына кеңири жана ар тараптуу талдоо жүргүзүү өз натыйжаларын бербей койбойт.

Адам адам болуп жаралгандан бери эле жакшы менен жаманды, оң менен терсти ажырата билүүгө сулуулукка жана тарбиялуулукка умтулуп келет, дал ушул умтулууларды элдик макалдардан таасын байкайбыз. Алар мазмунга гармониялык дал келген форманы түзүү чеберчилиги менен бекем шартташкан абалда ишке ашат да, турмуш чындыгын бөтөнчө бир ыкмада, өзгөчө бир нукта ташка тамга баскандай таасын чагылдырат. Макалдардын стилистикалык мазмунун түзгөн ушул өзгөчөлүк аларды көркөм стилдеги башка чыгармалардан, мунун ичинде дидактикалык чыгармалардан да айырмалап турат. Муну менен катар алар тилдик бирдиктерди жана каражаттарды пайдалануу жагынан да бөтөнчөлүктөргө ээ. Бул жагынан алганда, макалдарда кептик кубулуштардын дээрлик бардыгын, ошондой

эле синтаксистик кубулуштарды да жолуктурууга болот. Бул кубулуштардын макалдарда аткарылышы атайын стилистикалык максат менен жүзөгө ашырылат.

Антонимия кептик кубулуштун эң өнүккөн түрүнө кирет жана көпчүлүк кыргыз макалдарынын стилдик жактан жиктелиши, биринчи кезекте, антонимия кубулушу менен тыгыз байланышта болот. Мындай кырдаалда алар макалдарда уюштурулуп жаткан ойдун негизин ээлеп, тең катар коюлуп, салыштыруучулук, жалпылоочулук милдеттерди аткарат да, ошол эле учурда таанытуучулук, табиялоочулук, өстүрүп – өнүктүрүүчүлүк милдеттерди да аркалап, эстетикалык ырахат берүүчүлүк маанайды тартуулоодо башкы орунда турат.

Макалдар көркөм текст, анын ичинде поэтикалык чыгарма болуп саналат, макалдардын поэтикалуулугу алардын тутумундагы тилдик кубулуштардын, мунун катарында антонимдердин да ыргактуулугуна, уйкаштыгына, муун өлчөмдөрүнүн сакталышына, интонациялык айтылыш бөтөнчөлүгүнө байланыштуу аныкталат

Макалдардын сүйлөмдүк көлөмдөгү тексттик түзүлүшүн шарттап турган тилдик бирдиктердин синтаксистик – семантикалык катыштагы өзгөчөлүү функциясына токтолуунун мааниси чоң, анткени синтаксистик – семантикалык катыш биримдикти териштирүү, биринчиден макалдардагы сөздөрдүн семантикасын так жана конкреттүү ачып берсе, экинчиден, антонимдердин макал тутумундагы функциясын, анын негизинде семантика – стилистикалык факторлорун аныктоого өбөлгө түзөт.

Макал табиятына мүнөздүү ойдун туюндурулушу андагы катышкан лексемалардын синтаксистик байланышына, синтаксистик катышына көз каранды болот. Ал эми антонимдер катышкан макалдарда алардын (антонимдердин) аткарган функциясы олуттуу мааниге ээ, ошондуктан төмөнкүдөй жагдайлар көңүл чордонунда турууга тийиш: 1) макал тутумундагы антонимдердин башка тилдик каражаттар менен синтаксистик байланыш – катыштары; 2) нагыз антонимдер катышкан макалдарда контексттик антонимдердин, же толук эмес антонимдердин да катар колдонулуш шарттары жана ал антонимдердин өз ара синтаксистик байланыш – катыштары; 3) макал мазмунун чагылдырууда карама-каршы маанилердин ачык, толук эмес жана контексттик мүнөздө берилиши.

Макалдардагы антонимдер кайталануу, уйкаштык – ыргактык окшош айтуу, маанилик ырааттуулук жана шайкештик ж.б. семантика – стилистикалык ыкмаларда колдонулуп, карама – каршы маанинин түрдүү кырдаалын (каршы коюу, биригүү, кезмектешүү ж.б.) туюндурат да, ойду курч, таасирдүү жана элестүү жеткирүүгө зор көмөк көрсөтөт

Тилде **карама-каршылык** жана **карама-каршы коюу** деген эки түшүнүк бар. **Карама-каршылык** табиятынан, жетесинен карама-каршы турган нерселерди, белгилерди, кубулуштарды, көрүнүштөрдү кыймыл-аракетти чагылдыруучу сөздөр

аркылуу берилсе, **карама-каршы коюу** болсо, табиятынан карама-каршы болбогон, бирок бири – бирине кайсы бир белгилери, көрүнүшү ж.б. боюнча жарым-жартылай каршы мүнөздө турган жана жарым-жартылай да эмес, таптакыр карама-каршы маанилерде болбогон сөздөр ойдун туюндурулуш максатына ылайык, контекст ичинде гана өз ара карама-каршы маанилерди жараткан сөздөр аркылуу туюндурулат. Бул карама-каршы маанилердин түрлөрүн пайда кылат, алар коммуникативдүүлүк процессинде ар кандай даражада ишке ашырылат. Натыйжада карама-каршы маанилердин ачык, толук эмес жана контексттик түрлөрү келип чыгат, булар тил илиминде нагыз, толук эмес жана контексттик антонимдер деп берилип жүрөт. Кыргыз макалдарында антонимдердин бул түрлөрүнүн баары тең активдүү жана кенири колдонулат, ошондуктан алар жеке-жеке каралып, семантикалык – стилистикалык өзгөчөлүктөрү өз-өзүнчө ачылып берилиши шарт.

Макал тутумунда колдонулган нагыз, толук эмес жана контексттик антонимдер көбүнчө антитез азык – амалында колдонулат. Деги эле макалдарда стилистикалык ыкмалардын көрүнүктүүлөрүнүн

бири катары антитезалар эсептелинет. Анткени, турмуштук көрүнүштөрдү, кубулуштарды, кыймыл – аракетти жана башкаларды ар түрдүү карама-каршылыктар менен көрсөтүүдө, далилдөөгө алууда антитез алар ийкемдүү жана ынанымдуу жолдордун бирине кирет.

Макалдарда тилдик каражаттардын катышы, колдонулуш мүнөзү, функциясы ар кыл келет. Алардын бирине антонимдер кирет да, макалдык мазмунду жаратууда ийкемдүү каражат катары колдонулат.

Пайдаланылган адабияттар:

2. Дунканаев А.Т. Макалдын семантикалык-структурасына жалпы мүнөздөмө // Кыргыз тили жана адабияты журналы. – Каракол. 2007.
3. Усупбеков Ш. Кыргыз макал-лакаптары. 1982.- Ф.Кыргызстан
4. Ибрагимов М. Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү. – Карабалта. 2005.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек. 2010.
6. Азыркы кыргыз адабий тили, 2009, 146.

Рецензент: к.филол.н. Чороева А.Т.